BHARATI INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH & DEVELOPMENT (BIJMRD)
(Open Access Peer-Reviewed International Journal)
DOI Link : https://doi.org/10.70798/Bijmrd/04041012
Available Online: www.bijmrd.com | BIJMRD Volume: 4 | Issue: 04(1) | April 2026 | e-ISSN: 2584-1890

गडचिरोली जिल्हयातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली व गरीबी –एक अभ्यास

प्रा. महादेव रामभाऊ सदावर्ते & डॉ.आर.बी. मेश्राम

1. केवळरामजी हरडे महाविद्यालय, चामोर्शी जि. गडचिरोली.
2. एन. एच. कॉलेज, ब्रम्हपुरी जि. चंद्रपूर.

प्रस्तावना-

मानवाच्या तीन गरजा मूलभूत आहेत. अन्न, वस्त्र आणि निवारा. यापैकी, अन्न ही उदरनिर्वाहाची प्राथमिक गरज आहे. भूक भागवण्यासाठी मानव सर्व प्रकारचे कार्य करीत असतो. स्वातंत्र्यानंतर, राष्ट्राने समानतेवर आधारित समाजवादी लोकशाही व्यवस्था स्वीकारली.

गरिबांना उपासमारीचा फटका सहन करावा लागतो. गरिबांना आधार देण्यासाठी आणि त्यांचा सन्मान स्थापित करण्यासाठी, सरकारच्या अन्न आणि नागरी पुरवठा विभागाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुरू केली. या व्यवस्थेमुळे गरिबांना आवश्यक असलेल्या मूलभूत गरजा मिळतील याची खात्री झाली. राज्य सरकारांना ही योजना राबविण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली. अशाप्रकारे, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था नेटवर्क देशभर पसरले, ज्यामुळे भारतीय नागरिकांना आवश्यक वस्तू वाजवी किमतीत उपलब्ध करून देण्याचे निश्चित करण्यात आले.

शब्दसंकेत *सार्वजनिक वितरण प्रणाली, अन्नसुरक्षा, स्वस्त धान्य दुकान, रेशनकार्ड, गरीबी इत्यादि,*

सार्वजनिक वितरण प्रणाली संकल्पना

सार्वजनिक वितरण प्रणय चा अर्थ असा होतो की, उपभोक्त्यांना योग्य किमतीत अनिवार्य वस्तूंची पूर्तता करणे होय. अनिवार्य वस्तूंची योग्य किमतीत निरंतर उपलब्धता करण्याचे उत्तरदायित्व सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर असते. सार्वजनिक प्रणालीचा मुख्य उद्देश राशन दुकान, योग्य किंमत दुकान व नियंत्रित किंमत दुकानाद्वारे स्वस्त किमतीत अनिवार्य वस्तू उपलब्ध करून उत्पन्नाचे हस्तांतरण करणे असा होतो.

समाजातील कमजोर घटक जे आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ आहेत व त्यांना बाजारपेठेतील वाढीव किमतीच्या वस्तूंना खरेदी करणे शक्य होत नाही अशांना योग्य दरात जीवनावश्यक वस्तूंचे वितरण करणे, सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा मुख्य उद्देश आहे. त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणात सामान्य जनतेला अन्नधान्य वितरण करणारी ही यंत्रणा आहे.

अभ्यासाची आवश्यकता –

आज गरीब लोक व्यापक भूक, कुपोषण आणि वारंवार येणाऱ्या दुष्काळांनी त्रस्त असलेल्या जगात राहतात. अनेकदा असे गृहीत धरले जाते की, या आपत्ती कमी करण्यासाठी आपण काहीही करू शकत नाही. कधीकधी अशी भीती व्यक्त केली जाते

की, जगाची लोकसंख्या वाढत असतांना या समस्या अधिकच गहन आणि असह्य होतील परंतू अलिकडे ,आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक संशोधनामुळे असा विश्वास निर्माण झाला आहे की दुष्काळ आणि दीर्घकालीन कुपोषणाच्या परिस्थितीतही आमूलाग्र सुधारणा करता येते. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी योग्य धोरणे तयार केली जाऊ शकतात.

महागाई आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या पुरवठ्यातील संकटाला तोंड देण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था विकसित करण्यात आली. राज्यातील बहुतेक नागरिकांना अन्नधान्य आणि इतर दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तू सहज उपलब्ध होत नाहीत. विशेषतः दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या ग्रामीण गरिबांसाठी प्रभावी धोरणाची गरज ओळखून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुरू करण्यात आली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे महत्त्व-

प्रत्येक व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि निवारा. भाकरी ही अत्यावश्यक आहे कारण जगण्यासाठी भूक भागवण्यासाठी अन्नाची आवश्यकता असते. कपडे शरीर झाकतात आणि निवारा डोक्यावर छप्पर देतो. आजच्या काळात, लोकांना पोट भरण्यासाठी पुरेसे अन्न मिळवण्यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागतात. लोक चोरी करतात, खून करतात आणि असंख्य बेकायदेशीर कृत्ये करतात. उदरनिर्वाहासाठी या कृत्यांचा शोध घेत असताना, मला कळले की या मूलभूत गरजा किती भयानक बनल्या आहेत.

गरिबांना अन्नधान्य देण्यासाठी आणि त्यांचा सन्मान स्थापित करण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था योजना लागू केली. सुरुवातीला, लक्ष्यित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत, प्रत्येक दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाला दरमहा १० किलो अन्नधान्य मिळण्याचा हक्क होता. मासिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी हे वाटप खूपच कमी होते, म्हणून मार्च २००१ मध्ये अर्थसंकल्पात ते २० किलो प्रति महिना करण्यात आले. मार्च २००२ मध्ये, दारिद्र्यरेषेखालील आणि दारिद्र्यरेषेवरील कुटुंबांसाठी ते ३५ किलो प्रति महिना करण्यात आले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (पीडीएस) दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी प्रभावी ठरली आहे. या योजनेअंतर्गत, गरीबांना झोपण्यापूर्वी किमान पोटभर जेवण करता येते. सार्वजनिक वितरण प्रणाली खरोखर सर्वजण सुखाय व सर्वजण हिताय या उद्देशावर आधारीत आहे. परंतू सरकारी आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे, गरीबांना त्याचा पूर्णपणे फायदा घेता येत नाही. परंतू , केंद्र सरकारने या संदर्भात कठोर उपाययोजना केल्या आहेत आणि पात्र लाभार्थ्यांना या योजनेचे पूर्ण लाभ मिळावेत यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले आहेत.

अभ्यासाचे उद्देश-

गडचिरोली हा आदिवासी जिल्हा ओळखला जातो. त्यांच्या मूलभूत गरजा देखील पूर्ण करू शकत नाहीत. ही परिस्थिती लक्षात घेता, या संशोधनासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. सार्वजनिक क्षेत्रात स्वस्त धान्य दुकाने योग्यरित्या चालवली जात आहेत की नाही?
2. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप केलेले अन्नधान्य रेशन कार्डनुसार वितरित केले जात आहे की नाही?
3. सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये निर्माण होणरया अडचणीचा अभ्यास करणे.
4. गडचिरोली जिल्ह्यातील गरिबांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करणे आणि कार्यप्रणालीच्या यशाचे मूल्यांकन करणे आहे.
5. सार्वजनिक वितरण प्रणाली प्रभावी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

अभ्यास पद्धती –

माहिती संकलन

१. प्राथमिक स्त्रोत-प्राथमिक माहिती ही गडचिरोली जिल्हयातील लाभधारक व स्वस्त धान्य दुकानदारांकडून मुलाखती, प्रश्नावली, अनुसूची इत्यादी तंत्राचा वापर करुन माहिती गोळा करण्यात आली.

२. दुययम स्त्रोत-दुययम माहिती ही जिल्हा पुरवठा कार्यालय, जिल्हा वार्षिक सर्वेक्षण अहवाल येथून गोळा केली जाईल तसेच लेख, मासिक व इंटरनेट साईटवरुन सुध्दा माहिती गोळा केली.

नमूना क्षेत्र :- (नमूना निवड तंत्र)

गडचिरोली जिल्हयात एकुण ११९६ स्वस्त धान्य दुकान आहेत. एकुण ११९६ स्वस्त धान्य दुकानापैकी १०% स्वस्त धान्य दुकानाची निवड नमूना म्हणून निश्चित केली आहे. ती संख्येत ११९ येते. परंतु शिधापत्रिका धारकांची नमूना म्हणून निवड करण्यासाठी त्यांची संख्या निश्चित उपलब्ध नाही. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील प्रत्येक तालुक्याला सारखा भारांक मिळावा यासाठी प्रत्येक तालुक्यामधून २० शिधापत्रिका धारकांची संख्या यादृच्छिक नमूना निवड पध्दतीद्वारे निश्चित केली आहे.

साधने व तंत्राचा वापर :- माहिती विश्लेषण हे खालील साधने व तंत्र वापरुन केला जाईल १. सरासरी २. टक्केवारी

संशोधनाची मर्यादा- सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या अभ्यासाची व्याप्ती मोठी आहे तेव्हा विदर्भ विभागातील सर्व जिल्हयाचा अभ्यास करण्यासाठी जास्त वेळ, वैसा व श्रम लागतो त्याकरीता मी गडचिरोली जिल्हयाचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे.

BelOw POverty Line Families In The Rural Areas of Gadchiroli district.

Report:Yearly

Reporting Year:2010-11

		Below Poverty Line Rural Families						
Taluka	**NO OF Rural Families**	**S.C**	**S.T**	**MinOrity**	**Others**	**TOtal**	**% OF BPL Families**	**ReF. Year**
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Desaiganj	12485	1079	403	28	3576	5086	40.7	2002-3
Armori	21310	1162	2242	34	5587	9025	42.4	2002-3
Kurkheda	18413	1551	5890	133	3540	11114	60.4	2002-3
Korchi	8454	462	3689	38	665	4854	57.4	2002-3
Dhanora	17402	1794	5412	29	1403	8638	49.6	2002-3
Gadchiroli	21518	1971	2749	19	9094	13833	64.3	2002-3
Chamorshi	37424	2085	3778	47	13310	19220	51.4	2002-3
Mulchera	8684	1834	332	13	2615	4794	55.2	2002-3
Etapalli	13543	609	3689	12	545	4855	35.8	2002-3
Bhamragad	6001	94	3498	7	281	3880	64.7	2002-3
Aheri	22692	2576	7991	286	4605	15458	68.1	2002-3
Sironcha	17851	3671	2864	170	5076	11781	66.0	2002-3
TOtal	**205777**	**18888**	**42537**	**816**	**50297**	**112538**	**54.7**	

Source-project Directore,DRDA

निष्कर्ष -

सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही भारतातील गरीब व वंचित घटकांच्या अन्नसुरक्षेसाठी राबविण्यात आलेली सर्वात महत्वाची व्यवस्था मानली जाते. विशेषतः आदिवासी व दुर्गम भागांचा समावेश असलेल्या गडचिरोली जिल्ह्यात ही योजना गरीब लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. संशोधनातून असे निदर्शनास आले की पी. डी एस ने जिल्ह्यातील कुटुंबांच्या अन्नसुरक्षेला बळकटी मिळवून दिली असून आर्थिक भार कमी करण्यास मोठी मदत केली आहे. स्वस्त धान्य दुकाने नियमित कार्यरत असल्यामुळे गरीब कुटुंबांच्या मासिक खर्चात बचत होते आणि पोषणघटकांचे उपलब्धतेचे प्रमाण सुधारते. विशेषतः आदिवासी व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमध्ये पी. डी एस मुळे सामाजिक स्थैर्य, आत्मविश्वास आणि जीवनमानाविषयी सकारात्मक बदल दिसून येतो. तथापि, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, अपुरी दळणवळण साधने, पुरवठा साखळीतील अडथळे, तांत्रिक अडचणी, लाभार्थ्यांच्या जागरूकतेचा अभाव आणि काही ठिकाणी व्यवस्थापनातील कमतरता अशा समस्या अद्यापही आव्हान म्हणून उभ्या आहेत.

संदर्भ-

1. वी.के पुरी व एस. के. मिश्र हिमालया पब्लिकेशन हाऊस,मुंबई.२०२१.
2. यु. सी. गुप्ता व आबा मित्तल "सार्वजनिक वितरण प्रणाली एवंम ग्रामीण निर्धनता" अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस,नई दिल्ली, २०१४.
3. Mr Indira Kala Bhandari, "Public distribution system" A book published RBSA publishers, New Delhi, 2002.
4. https:// Maharashtra.gov.in
5. https:// pwoniyias.com
6. https:// en.wikipedia.org
7. https://mahasdb.maharashtra.gov.in

Citation: **सदावर्ते. प्रा. म. रा. & मेश्राम. डॉ.आर.बी.,** (2026) "गडचिरोली जिल्हयातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली व गरीबी –एक अभ्यास", *Bharati International Journal of Multidisciplinary Research & Development (BIJMRD)*, Vol-4, Issue-04(1), April-2026.